

Вячеслав Корнієнко

РОЗВІДКА САВИ ШЕВЧЕНКА ПРО ЕТИМОЛОГІЮ ГІДРОНІМУ “ІНГУЛ”

Масові репресії, що розгорнула радянська влада у 1930-х рр., призвели до справжнього знеголовлення української науки, особливо гуманітаристики, що особливо дошкуляла російському комуністичному керівництву. Зокрема, були ліквідовані комісії ВУАН, а разом з ними – і розгорнута система зв'язків цих установ та їх працівників з місцевим краєзнавчим рухом, представники якого у більшості своїй також зникли у радянських таборах. Проте ознайомлення зі збереженими архівними матеріалами засвідчує високий науковий потенціал досліджень як співробітників ВУАН, так і краєзнавців, що надсилали до академії свої розвідки та статті¹. Сучасна українська гуманітаристика повернула з небуття велику кількість забутих постатей українського краєзнавства, проте багато ще імен лишаються у тіні забуття. Так, зокрема, сталося з кіровоградським краєзнавцем Савою Пилиповичем Шевченком.

Його дослідницька діяльність лишається практично незною. Та й інформацію про нього доводиться збирати буквально по крихтах. Невелику згадку про краєзнавця залишила у своїх спогадах про навчання у Кіровоградському педагогічному технікумі 1926–1929 рр. Анастасія Гордієнко, з якої можна отримати деяку інформацію про характер та рід діяльності Шевченка:

“Історію викладав Шевченко Сава Пилипович, його уроки ми любили. Він їх унаочнював, вів з нами розкопки курганів на околиці Кіровограда. В одному кургані знайшли три людські кістяки, один лежав боком, в руках тримав горщик. Рядом лежав кістяк кінський. З речей нічого не знайшли. Раз повернулися з розкопок дуже пізно, лабораторії були закриті. У нас на руках лишились два людських черепи, які ми змушені були забрать в нашу кімнату. Ніхто не хотів ложить їх під своє ліжко, погодилась я. Бачу сон: страшний скелет нахилється наді мною, кістями рук хватає за горло і душить. Я так сонна кричала, що всіх побудила. Тоді череп положили під стіл, а рано поспішили віднести в лабораторію”².

¹ Висловлену мною тезу підсилює та обставина, що нерідко ці наукові праці видавались й видаються нині “вченими” під власними прізвищами. Що ще раз доводить необхідність археографічних публікацій праць українських вчених, які зберігаються у рукописах.

² А.І. Гордієнко, *Спогади*, [Електронний ресурс], Режим доступу: <http://moky.org.ua/hai-6.html>.

З наведеного тексту добре помітно, що Сава Пилипович належав до тої діяльної когорти краєзнавців, завдяки яким у 1920-ті роки активізувались всебічні дослідження місцевої історії. Як бачимо, Шевченко брав особисту участь у археологічних розкопках, проводив архівні розшуки. Як вдається з'ясувати з деяких листів, що збереглися в архіві ВУАН, він активно співпрацював з науковими установами Академії, зокрема, з Комісією Полудневої України, для тематичної збірки якої (“Полуднева Україна”) він підготував статтю “Боротьба за торговельні шляхи в колишній Бургардівській паланці”³. Втім, збірка не була надрукована, тож стаття заховалася в архіві ВУАН, як і низка інших праць кіровоградського краєзнавця. З-поміж них – стаття, що присвячена етимології гідроніму “Інгул”.

Разом з рукописом у справі зберігається й супровідний лист до голови комісії Михайла Грушевського, у якому Шевченко, окрім повідомлення про надіслану статтю, оповідає про хід пошуків відомостей щодо історії участі греків у побудові фортеці св. Єлизавети. З тексту невідомо, чи була підготовлена ця наукова розвідка про Інгул для якогось конкретного видання, чи писалася “на перспективу”. Так само невідомий висновок Грушевського щодо неї. Проте означений лист засвідчує співпрацю краєзнавця з Комісією Полудневої України, хоча серед позаштатних співробітників із Зінов’євська (Кіровограда) згадується тільки Н. Бранер⁴. Тож якою мірою був залучений Шевченко до роботи Комісії, наразі встановити важко.

Як відомо, етимологія назви річки “Інгул” досі залишається дискусійною. Висловлюються різні припущення її походження: від тюркського *epi- -gul ‘нове озеро’ (А. Скальковський) або турецького ien-kul ‘широке озеро’ (Д. Яворницький), а також від турецького *ängül ‘тихий, лінивий’ (М. Фасмер)⁵. З-поміж цих багатьох версій у 1968 р. О. Трубачовим висловлювалась і та, яку в своїй розвідці обстоює С. Шевченко: від давньоруського *orglъ ‘кут’, що пізніше було запозичене тюрками та збережене до сьогодні у їхній у фонетичній обробці⁶. Тож, як бачимо, висловлене на сорок років раніше тлумачення кіровоградського краєзнавця з етимологічного погляду цілком має право на існування, тим більше, зважаючи на наявність слов’янського населення на цій території⁷, що й стало однією з причин пошуку Шевченком саме слов’янського кореня цього гідроніму.

³ Т.П. Папакіна, *З історії втрачених видань Всеукраїнської академії наук: збірник “Полуднева Україна”*, Архіви України 6 (2001) 31.

⁴ Н. Швайба, *Комісія Полудневої України ВУАН (1926–1930 рр.)*, Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів 12 (2006) 330.

⁵ М.П. Янко, *Топонімічний словник України: Словник-довідник*, К. 1998, с. 155.

⁶ О.Н. Трубачев, *Труды по этимологии: Слово. История. Культура*, Москва 2009, т. 4, с. 606–607.

⁷ Див.: *Давня історія України*, т. 3, К. 2000, с. 13–213.

Окрім результатів археологічних пошуків, що, як свідчать “Спогади” А. Гордієнко, проводились за безпосередньою участю Шевченка, на думку про слов’янський характер назви річки його наштовхнула згадка грецького Ὀγγλον, що міститься у “Хронографії” Феофана Сповідника⁸, коли той оповідає про розселення орди Аспаруха, яка займала територію між річками Дністром, Дніпром та Оглом⁹. Локалізація останнього, рівно як і те питання, що Огл – це назва річки чи місцевості, досі лишається предметом суперечностей¹⁰, у якій, щоправда, Шевченко оригінальний, адже жоден до та після нього не ототожнював Огл з річкою Інгулом. Зважаючи на ту обставину, що у тексті “Хронографії” Феофан під Оглом розуміє саме річку¹¹, а його географічні описи в “екскурсі про болгар” доволі плутані¹², допустима версія Шевченка про те, що верхня межа володінь Аспаруха обмежувалась верхів’ями Інгула, розташованим між Дністром та Дніпром, та на північній схід від устя Дунаю (за Феофаном – північніше Дунаю).

Таке ототожнення примушує дещо переглянути історію кочів’їв болгар Аспаруха теренами степової України, адже Ὀγγλον переноситься з району Добруджі, де його намагаються шукати коментатори Феофана, значно східніше. Втім, такої мети у своїй статті С. Шевченко не переслідував, а підняті у зв’язку з таким ототожненням згаданого візантійським істориком Ὀγγλον питання змушують до окремого більш широкого розгляду. Можливо, саме з цієї причини стаття й не була надрукована, адже потребувала подальшого доопрацювання. Втім, незважаючи на це, з наукового погляду праця Шевченка щодо етимології гідроніму “Інгул” не втратила свого значення, тому й має бути опублікована, що стане вагомим кроком відновлення пам’яті несправедливо забутого кіровоградського краєзнавця.

Рукопис статті та пов’язаний з нею лист Савви Шевченка до Михайла Грушевського зберігаються у фонді Всеукраїнської академії наук

⁸ Щоправда, С. Шевченко користувався не самою працею Феофана, а запозичив згадку цього пасажу з праці І. Забеліна.

⁹ І.С. Чичуров, *Византийские исторические сочинения: “Хронография” Феофана, “Бревиарий” Никифора. Тексты, перевод, комментарий*, Москва 1980, с. 61.

¹⁰ І.С. Чичуров, *Византийские исторические сочинения...*, с. 115–117; І.С. Чичуров, *Об одной конъектуре к “Хронографии” Феофана*, *Летописи и хроники*, 1976 г.: М.Н. Тихомиров и летописание, Москва 1976, с. 12–22.

¹¹ І.С. Чичуров, *Об одной конъектуре...*, с. 15.

¹² І.С. Чичуров, *Экскурс Феофана о протоболгарах*, *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*, 1975 г., Москва 1976, с. 65–80.

(ф. X) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Лист публікується мовою оригіналу сучасним правописом, у статті ж мною збережено авторську орфографію.

С. Шевченко – М. Грушевському, Кіровоград – Київ, 8 вересня 1929 р.

Вельмишановний Профессоре!

Прошу пробачити, що дозволяю собі надіслати на Ваш висновок невелику нотатку з історичної географії про річку Інгул¹³.

За авторитетні вказівки буду широко вдячний.

Робота над греками, що були серед перших мешканців формштадту фортеці св[ятої] Єлисавети¹⁴ тимчасово наперед не посувається: ще не пощастило здобути потрібних документів з архіву т[ак] зв[аної] грецької церкви¹⁵, але я ще не втратив надії здобути потрібне.

Варто було б, на мою думку, докладно зупинитися на ролі греків в південностеповій торгівлі взагалі, але потрібних матеріалів під руками немає.

З вітанням *С. Шевченко*.

8 – IX – [19]29 р.,

м. Зінов'євське¹⁶, вул. Жовтневої Революції, № 26.

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 11903, арк. 1, автограф.

¹³ Інгул – річка у Центральній та Південній Україні, ліва притока Південного Бугу.

¹⁴ Мовиться про фортецю св. Єлисавети, закладену 1753 р. як адміністративний центр Новослобідського козацького полку. Нині – Кіровоград, обласний центр України.

¹⁵ Мовиться про собор Пресвятої Володимирської Богородиці, зведеної у 1812 р. на місці дерев'яної Константинівської церкви (1766 р.). У двох будинках на подвір'ї церкви розміщувався архів Свято-Троїцького храму, перенесений з фортеці. Нині – кафедральний собор Свято-Різдва Пресвятої Богородиці.

¹⁶ Назва Кіровограда у 1924–1934 рр.

Сави Шевченко

ИНГУЛ – СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЯГЛЪ (Нотатки з історичної географії)¹⁷

Окремі археологічні знахідки [великий мідяний казан з с. Матусівки В[елико]-Виськівського р[айо]ну понад р. В[еликою] Виссю, глиняний горщик і точильний брусок з могили при с. Піщаний Брід над р. Чорний Ташлик (Ново-Український р[айо]н), дві золоті каблучки й бронзова орнаментована платівка з с. Покровського над р. Аджамкою (Зінов'євський р[айо]н)]¹⁸, що їх було зроблено протягом літа 1929 року й які необхідно зарахувати до кількості тих, що безумовно свідчать про перебування старого слов'янства на території сучасної Зінов'євщини, порушують питання й про первісну назву річки, що розділяє зінов'євську округу на дві частини (західню й східню).

Як давно вже відомо, Південний Бог і Дніпро разом із своїми припливами безумовно слов'янські, але серед цих слов'янських за назвами річок між іншими заплуталося дві дуже близькі за назвами нині зовсім незначні річки (Ингул та Ингулець), що вносять певний дисонанс в так би мовити слов'янську гармонію.

Ингул та Ингулець (раніш Великий та Малий Ингули) з частиною своїх припливів наче заперечують можливість шукати слідів старого слов'янства в південно-східній частині Зінов'євської округи, але припадає визнати, що теперішні неслов'янські назви частини з цих річок в дійсності криють, або мусять крити, в собі суто слов'янський корінь.

Хоч грецькі назви місцевостей і річок південноукраїнського степу й не можна вважати за цілком певне й авторитетне джерело, але в окремих випадках все ж таки серед великої кількості назв, що їх подають грецькі історики й географи, можна дещо знайти, особливо, коли ці відомості можна ствердити матер'яльними знахідками.

Візантійські історики останнього аварського нападу на Царгород (початок VII-го сторіччя) між іншим розповідають, що в державця болгарського було п'ятеро синів. Третій з цих синів, Аспарух, оселився був між річками: Дніпро, Онгл та Дністро¹⁹.

¹⁷ Нижче на листі дописано: “м. Зінов'євське, 1929 р.”.

¹⁸ Це велике речення взяте у квадратні дужки самим С. Шевченком, всередині розкриття скорочених слів моє.

¹⁹ Ів. Забелин, *История русской жизни*, часть первая, Москва 1908, с. 463. Примітка виконана самим С. Шевченком у круглих дужках у тексті, у сторінкове посилання оформлене мною відповідно до вимог збірки.

Якщо припустити, що р. Онгл, понад берегами якого між іншим оселилися орди аспарухові, є не що інше, як та річка, що зараз відома під назвою Інгула, то припадає визнати, що ця теперішня назва є перекручена за татарсько-турецьких часів на татарсько-турецький штиб стара слов'янська назва, що в ній десь ще до X-го сторіччя мусив бути широкий носовий – *ǫ*.

*ǫ*гль (Онгл) – Угль – Інгул – такі поступові зміни в назвах обох річок.

Початковий слов'янський корінь в незрозумілому для нових татарсько-турецьких мешканців південноукраїнського степу перетворилося²⁰ з старого слов'янського Угль на Інгул, що за цією формою зберіг сліди своєї початкової слов'янської назви навіть тоді, коли в степи знову повернулося слов'янське населення в особі запорозьких козаків.

Подібні зміни й осмислення незрозумілих чужих назв досить часто траплялися й трапляються в історії мов, і прикладів таких змін і осмислень можна було б надати дуже значну кількість хоч би й з сучасної української народної мови.

ІР НБУВ, ф. X, од. зб. 11902, арк. 1а, 1–5, автограф.

²⁰ Далі йде закреслене “на”.